

УДК: 930.2(477.7)

КОТЛЯР Ю.В.

Миколаївський державний гуманітарний університет імені Петра Могили

Котляр Юрій Вадимович (1969 р.н.). У 1992 р. закінчив історичний факультет Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова. Завідувач кафедри історії Миколаївського державного гуманітарного університету імені Петра Могили, доктор історичних наук, професор, відмінник освіти України, лауреат Миколаївської обласної культурологічної премії імені М. Аркаса. Має більше 100 наукових праць, з них 10 монографій та навчальних посібників. Коло наукових інтересів: *історія України, історичне краєзнавство, аграрна історія, військова історія України.*

БОРОТЬБА ЗА УКРАЇНСЬКУ НАЦІОНАЛЬНУ ІДЕЮ НА МИКОЛАЇВЩИНІ В 50-Х – 80-Х РР. ХХ СТ.

У запропонованій статті аналізується історична і політична ситуація в 1950-1980-х рр. на Миколаївщині. Особлива увага приділена питанню боротьби за українську національну ідею.

The following article is the analysis of the historical and polity situation of 1950's – 1980's in the Nikolaevshina. The main attention borrows a question of struggle for the Ukrainian national idea.

Друга половина ХХ ст. позначена рядом знаменних подій, які значно вплинули на подальшу долю населення колишнього Радянського Союзу і Миколаївщини, зокрема. Цей період, від середини 1950-х до середини 1960-х рр., з легкої руки російського письменника І. Еренбурга, назвали “відлигою”. У 60-70 рр. ХХ ст. політичне керівництво Радянського Союзу з метою збереження “системи” намагалось продемонструвати своїм громадянам запровадження ліберальнішої політики. Розвінчання “культу особи” в період “відлиги” мало стати тим сигналом для людей, який засвідчував би засудження сталінського режиму та відмежування хрущовського керівництва від попередніх злочинів тоталітарної системи.

Одним із пріоритетних напрямків сучасної історичної науки є вивчення проблем державного відродження українського народу. У зв'язку з цим великий інтерес викликає опозиційний рух в Українській РСР другої половини 50-х –

середини 80-х рр. ХХ ст., оскільки він є яскравим проявом прагнення народу України до відродження власної державності, національної ідентичності та дотримання декларованих прав і свобод громадян.

Серед науковців найбільш поширеною є назва проявів опозиції тоталітарному режиму постсталінської епохи в колишньому Радянському Союзі, в тому числі і в Українській РСР, як “дисидентський рух”, “дисиденство”. Тому її учасників називали й називають “дисидентами”. Це перш за все стосується таких дослідників як Ю. Зайцев, В. Баран, І. Курас, М. Багмет, Б. Захаров, Я. Білоцеркович, Я. Білінський, О. Субтельний, Б. Кравченко [1]. Оскільки поняття “дисидент” вживалося до всіх учасників опозиційного руху, то його часто застосовували як синонім до “опозиціонер”, “учасник опозиційного руху” [2]. Такі дослідники як Г. Касьянов, К. Фармер, М. Прокоп, В. Микула, М. Стиранка вважали за доцільніше для

позначення подій 60-80-х рр. XX ст. вживати термін “рух опору” [3].

Серед дослідників поширені різні погляди стосовно назв основних напрямків дисидентського руху в Україні. Проте найбільш поширенішою точкою зору є поділ дисидентського руху на п'ять напрямків: український національний рух, загально-демократичний, релігійний, рух за свободу пересування й рух за соціальні та економічні права [4]. Що ж стосується українського національного руху, то від самого початку в ньому було дві течії: політична та культурницька, які згодом сприяли появі єдиного дисидентського руху – правозахисного. Перша виникла на засадах ОУН-УПА і була поширена переважно на території Західної України. Цьому рухові протягом всього часу свого існування, а це 1950-ті – 1970-ті рр., був притаманний підпільний характер методів боротьби. Національно-визвольний рух політичного спрямування пройшов еволюцію від політичного до дисидентського руху (хоча учасники цієї течії не вважали себе дисидентами). Інша – рух за національні та культурні права українського народу – був поширений на всій території України, і був характерним для Миколаївщини. Культурницький рух, або так званий рух “шестидесятників”, пройшов еволюцію від творчого інакомислення до дисидентства. На кінець 1970-х рр. в українському опозиційному русі виникла тенденція до поєднання з національним рухом та на його платформі усіх інших рухів [5].

Перші, несміливі кроки на шляху десталінізації радянського суспільства були помічені наприкінці березня 1953 року, коли президія Верховної Ради СРСР видала указ “Про амністію” [6]. На території України підпадало під дію Указу 121766 осіб, з них повинні були звільнити 97763 особи [7]. На Миколаївщині підпадало під Указ 666 осіб [8]. Звільнення йшли швидкими темпами. Вже на 25 травня 1953 року на території Миколаївської області було випущено на свободу 584 особи, з них жінок з дітьми до 10 років – 40, неповнолітніх – 45, чоловіків старших 55 років і жінок, старших 50 – 41, страждаючих на тяжку або невиліковну хворобу – 55 [9].

Проте поряд з амністією осіб, засуджених переважно за кримінальні злочини, відновилося переслідування громадян, які в 20-40 рр. XX ст. брали участь у різних політичних партіях або в антирадянських організаціях, що вели боротьбу з більшовизмом. Ряд директив центральних правоохоронних органів СРСР передбачали повторний арешт осіб на основі перегляду архівних агентурних матеріалів.

Директива МДБ УРСР № 53 від 17 серпня 1949 р. передбачала повторну агентурну розробку архівно-слідчих справ колишніх офіцерів царської та білогвардійських армій, членів

білогвардійських емігрантських організацій “РОВС”, “КНОД”, “СКАУТ” та їх родичів, а також арешт “монархістів”, “кадетів”, “махновців”, “петлюрівців”. На 25 лютого 1953 р. УМДБ по Миколаївській області виявило 158 справ, які потрапляли під дію директиви. З них в агентурну розробку взяли 5-х осіб, ще 3-х передали до органів, які не підпорядковувались МДБ. 121 справу залишили без наслідків, оскільки особи, які проходили по них, на той момент померли, пошуки ще 25-ти осіб продовжувалися [10].

На території Західної України, де ще була жива пам'ять про героїчну боротьбу Української Повстанської Армії, протягом другої половини 1950-х – 70-х рр. з'являлися групи та організації, яким був притаманний підпільний характер методів боротьби. Учасників подібних утворень можна віднести до політичної або самостійницької течії українського опозиційного руху. Її представники вважали себе ідейними спадкоємцями ОУН-УПА і сприймали радянську владу виключно як окупаційну, домагаючись створення незалежної української держави [11]. Проте, не слід забувати і про інші області, зокрема Миколаївську, де теж були прояви націоналістичних настроїв серед населення.

Носіями національних ідей на Миколаївщині найчастіше були переселенські родини. Таким був Андрушків Йосип Семенович, українець, 1936 року народження, безпартійний. Народився у селі Конюхи Козівського району Тернопільської області. У травні 1953 р. у порядку переселення переїхав у колгосп “Червоний прапор” Балабанівської сільради Жовтневого району Миколаївської області. З 1953 по 1957 роки працював прицепщиком у колгоспі “Червоний прапор”, завершив курси трактористів [12]. З 10 квітня по 20 серпня 1957 р. працював у артілі ім. 13 річниці Жовтня.

Перший раз склав антирадянські листівки, працюючи в артілі ім. 13 річниці Жовтня у липні 1957 р. і кинув їх у конторку начальника цинкувального цеху. У кінці липня – на початку серпня 1957 р. склав ще три листівки, які кинув у меблевій майстерні. 20-23 серпня 1957 р. розкидав ще 13 листівок у меблевій майстерні. Всі листівки починались словами “Тризуб золотенький” та завершувались спогадами про Степана Бандеру. У листівках закликав до створення самостійної України та боротьби проти комуністів.

Протестував проти низької заробітної плати в артілі (по 100 крб. останні два місяці). Незважаючи на те, що працівники неодноразово зверталися до адміністрації артілі, проте їм у грубій формі відповідали: “Не хочете працювати, йдіть додому. Ми на ваше місце знайдемо інших”. Такі відповіді супроводжувались лайками. Винуватцями ситуації вважав керівництво артілі.

“На листівках зображував “Тризуб”, оскільки він був гербом бандерівців. Я знаю про це, оскільки в 1947-1948 рр., проживаючи у с. Конюхи Козівського району, я бачив тризубці на картузах у підлітків. Крім того, в період окупації Західної України було багато різних книжок, брошур, на яких “Тризуб” зображався символом самостійної України. З тих пір я запам’ятав його та малював його на своїх листівках” [13].

“Намалював я його через те, що він був гербом самостійної України, а всі мої листівки містили заклики до боротьби за самостійну Україну. Підписувався ім’ям Степана Бандери через те, що він у 1941 р. воював на боці Гітлера маючи свою армію та був керівником організації українських націоналістів, воював за самостійну Україну. Потім посварився з німцями та продовжував вести боротьбу проти СРСР самостійно. Ця боротьба продовжувалась довго. Знаю, що вона продовжувалася і в 1947-1948 рр. на Західній Україні” [14].

“В 1957 р. я згадав Бандеру тому, що він боровся за самостійність України. Мені було тяжко жити, тому часто згадував про нього, вважав, що краще життя можливе тільки тоді, коли Україна буде незалежною. У своїх листівках закликав всіх українців взяти зброю до рук, оскільки вважав, що народу України живеться погано. Саме після цього у мене виникло вороже відношення до радянської влади та до існуючого в СРСР строю. Я дійшов висновку, що всі українці і, особливо, переселенці із Західної України живуть погано і в цьому винна радянська влада, комуністи, і взагалі росіяни, які займають всі керівні посади в усіх установах. І якщо б українці жили самостійно, мали свою державу, тоді б жили краще” [15].

Знайдені листівки секретар первинної парторганізації промартілі “13 років Жовтня” передав до Жовтневого райкому КП(б)У, а звіди їх надіслали до Миколаївського УКДБ [16]. Для визначення автора антирадянських листівок 10 серпня 1957 р. їх направили до Одеської науково-дослідної криміналістичної лабораторії для проведення графологічної експертизи [17].

27 вересня 1957 р. Й. Андрушків був заарештований. Слідчий відділ УКДБ при РМ УРСР по Миколаївській області інкримінував Андрушківу те, що він вороже і націоналістично настроєний до існуючого ладу в СРСР та радянської влади, протягом липня-серпня 1957 р. систематично складав та поширював антирадянські листівки, закликаючи у них до боротьби за самостійну Україну, розправи над комуністами та комсомольцями [18].

Крім того за те, що у вересні 1957 р. написав цілий зошит віршів та записів, у яких відображав ворожі радянській владі націоналістичні погляди, вихваляв Бандеру, на зошиті зобразив герб українських націоналістів “тризуб”. Зберігав вдома цей зошит з метою поширення цих

поглядів серед населення. Підпадав під дію ст. 54-10 КК УРСР. Обвинувачуваний висновок складено у Миколаєві 30 жовтня 1957 р. [19]. Миколаївський суд вироком від 13 листопада 1957 р. засудив Й. Андрушкова до 8 років ув’язнення у ВТТ з поразкою в правах на 5 років без конфіскації майна. Крім того з нього утримували 837 крб. у прибуток держави за судові витрати.

Реабілітований у вересні 1997 р. на підставі ст. 1 Закону України “Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні” від 17.04.1991 р.

Ще одним борцем за незалежність України був Вороненко Володимир Гаврилович. Народився у місті Києві в 1939 році, українець, безпартійний. Батько, Гаврило Максимович, загинув у 1941 р. при обороні Одеси. У 1953 р. закінчив семилітню школу № 100 м. Києва. У цьому ж році вступив до Київського технікуму річкового флоту, який закінчив у 1957 р. та отримав спеціальність штурмана річкових та озерних суден. Влітку 1957 р. з метою вступу до морського училища поїхав до м. Талліна, проте, не склавши вступні іспити, повернувся до Києва. Восени цього ж року був призваний до армії. З 1955 р. перебував у ВЛКСМ. Політикою не цікавився [20].

В 1959 р. Вороненко, будучи студентом першого курсу заочного відділення юридично-економічного факультету Київського університету за крадіжку державного майна був засуджений до двох років ВТК. Звільнений достроково. Проте в 1960 р. при спробі пограбувати одну із ошадкас міста Києва, був заарештований і, на його думку, несправедливо засуджений до 6 років ув’язнення у ВТК [21].

Вже в таборі суворого режиму (№ 169 с. Городище Рівненської області) разом із засудженим Гаєвським почав думати про політичну боротьбу та створення суверенної держави, у якій би не було місця насиллю, бездульності, не існувало б бюрократизму та інших недоліків. У своїх думках вимальовував образ ідеальної держави, самоутвердження України на основі демократичних принципів [22].

У грудні 1960 р. наважився виготовити та поширити листівки антирадянського змісту на території табору № 169. З цією метою 10 і 22 грудня у людних місцях повісив 8 листівок, у яких закликав до боротьби за відокремлення України від Росії та ліквідацію комуністичної партії [23]. Листівки підписував СПСУ – Соціалістична партія самостійної України. У грудні 1960 р. виготовив також і печатку Самостійної Української держави [24]. За поширення антирадянських листівок вироком Рівненського народного суду від 10 січня 1961 р. Вороненка Володимира Гавриловича засудили до 3-х років тюремного режиму [25].

9 жовтня Вороненка перевели до тюрми № 1 м. Житомира (перебував з 10.10.1961 по

11.08.1962 рр.), де в нього остаточно визріла думка про боротьбу за самостійну Україну [26]. Тут же розпочав створення підпільної організації, якій дав назву “Народна партія України”. Особисто розробив її програму, з кольорових аркушів паперу виготовив прапор майбутньої партії [27]. Вказував, що до майбутньої організації слід залучати представників всіх національностей. “У листівках вкажіть, що Народна партія України – багатонаціональна. Устав НПУ створіть, використовуючи устав компартії, але щоб він відображав наші інтереси. Розробку герба покладаю на вас, проте наголошую: емблемою повинен стати серп місяця, в середині якого знаходиться в один ряд чотири білих зірки. Серп місяця повинен розміщуватися на блакитній частині прапора” [28].

При залученні нових членів партії особливу увагу планував звернути на західний регіон України. Оскільки, відбуваючи ув’язнення, чув від в’язнів, що у західних областях України існували цілі групи людей незадоволених радянською владою і вели боротьбу за відокремлення України від СРСР. Вважав, що такі люди існували й на той момент, тому їх можна буде залучати до боротьби за самостійну Україну [29].

Після виходу з тюрми Володимир Гаврилович планував здійснювати більш активну антирадянську діяльність. Мав за мету збільшити кількість членів організації, випускати нелегальну газету, організувати підпільні організації в усіх великих містах України для боротьби проти радянської влади [30]. Однак, програма майбутньої партії потрапила до рук КДБ, оскільки особа, якій надіслав свого листа Володимир Гаврилович, добровільно здала його компетентним органам.

З 3 вересня 1962 р. Вороненко знаходився у слідчому ізоляторі м. Миколаєва [31]. У березні 1964 р., перебуваючи у Миколаївській тюрмі, Володимир Гаврилович переконував в’язнів, що Україна має всі необхідні багатства і, якщо б відділити її від Росії, то народ України жив би набагато краще, аніж тепер. Радянське керівництво веде антинародну політику – все віддає соціалістичним країнам, а власний народ працює, проте голодує [32].

На його переконання майбутня самостійна Україна повинна була бути національною за формою та соціалістичною за змістом, базуватися на приватній власності. Керівна роль повинна була належати Народній партії України, яка повинна була вести боротьбу проти комуністів за відокремлення України від СРСР [33].

Перебуваючи в Миколаївській тюрмі, Вороненко переконував в’язнів, що існує лише два шляхи до самостійності України. Перший: мирний – отримання незалежності шляхом пропаганди серед українського населення ідей боротьби за самостійну Україну [34]. Шляхом

агітації серед населення зібрати підписи за створення самостійної України та відправити ці дані в ООН і вимагати визнання суверенності держави [35]. Другий: Україну можна відокремити і збройним шляхом. Для цього потрібно у Києві мати близько 300 своїх озброєних людей, за допомогою яких захопити будинки уряду, пошту, телеграф, радіо, банк, вокзали, аеродром, управління міліції та КДБ. У всіх містах України потрібно було підняти повстання. У Києві заарештувати членів ЦК КП(б)У, а в інших великих містах заарештувати керівний партійно-радянський актив і після цього повідомити про відокремлення України від Росії. За його словами, капіталістичні країни повинні були б допомогти Україні і в першу чергу США [36].

Існував ще більш радикальніший варіант: на думку Володимира Гавриловича, необхідно було б захопити одну ракетну базу, навести ракети на США і Москву та заявити керівництву СРСР, якщо воно намагатиметься задушити революцію в Україні, то вони змушені будуть запустити ракети в бік США, внаслідок чого буде удар у відповідь по Москві [37].

Після двох років перебування у слідчому ізоляторі Миколаївської тюрми № 1 лише 1 лютого 1964 р. Управлінням КДБ при РМ УРСР по Миколаївській області було порушено кримінальну справу щодо В.Г. Вороненка, за ст. 62 ч.1 КК УРСР [38]. Володимира Гавриловича звинуватили в антирадянській пропаганді, створенні підпільної націоналістичної організації – Народна партія України, агітації за відокремлення України від СРСР.

Прогресивність думок Володимира Гавриловича, які значно випереджали свій час, видались слідчим настільки нереальними, що постановою від 14 лютого 1964 р. Вороненку призначили судово-психіатричну експертизу. Висновок: у Вороненка є психічні розлади, проте до психічного захворювання їх прирівняти не можна, психічним захворюванням не страждає. Інкриміновані йому порушення здійснював цілком свідомо [39].

Попереднє слідство стосовно Володимира Гавриловича було завершено 22 травня 1964 р. Судове засідання відбулося 8 червня 1964 р. Вироком Миколаївського суду В.Г. Вороненка засудили до 10 років ув’язнення у ВТТ суворого режиму [40] без конфіскації майна. Проте, внаслідок касаційного протесту прокурора Миколаївської області, термін ув’язнення зменшили до 6 років. Покарання відбував у м. Саранськ Мордовської АРСР.

У довідці про організацію роботи по лінії боротьби проти українських націоналістів в Управлінні КДБ Миколаївської області від 13 липня 1964 р. вказувалося, що шляхом арешту припинена ворожа діяльність націоналіста Вороненка, який виготовив програму націоналістичної організації [41].

Національні ідеї мали й інше продовження на території Миколаївської області. У згадуваній довідці від 13 липня 1964 р. вказувалося, що шляхом профілактики органами КДБ у Миколаївській області попереджена націоналістична діяльність трьох груп, які почали організовуватися. До їх складу входило 15 осіб. (Кухарук – Баштанка, Гулявський – Снігурівка, Чапля – Вознесенськ). У групах брали участь раніше засуджені особи, які не мали зв'язків з оунівцями. Під час зібрань вони слухали зарубіжні антирадянські радіопередачі, співали націоналістичних пісень і вели антирадянські розмови [42]. В 1963 році в Баштанському районі було розповсюджено 2 листівки націоналістичного характеру, автор яких розшуканий не був.

Також була проведена профілактика 33 осіб, які виявляли націоналістичні судження. Антирадянська пропаганда і агітація велася націоналістами під час зборів, у вільний час або на роботі. Велася вона у формі роздачі літератури (Черешневський), розповсюдження відомостей з передач зарубіжних радіостанцій (Чопик, Гулявський).

Проведена документація фактів погроз фізичною розправою над партійним активом з боку колишнього націоналіста Мличка, який притягнений до кримінальної відповідальності по лінії прокуратури і засуджений до трьох років ВТТ суворого режиму за хуліганські дії [43].

У першій половині 60-х рр. ХХ ст. на території Миколаївської області перебувало 450 (479) вихідців із західних областей України.

Вони знаходилися під пильним наглядом органів держбезпеки. Особливо ті 300 осіб, які відбували покарання за оунівську діяльність або були родичами репресованих у минулі роки [44]. Серед них було виявлено близько 100 осіб, які мали зброю та виношували плани проводити ворожу діяльність на випадок погіршення міжнародної ситуації.

В 1964 році було проведено профілактику 18 осіб. У полі зору КДБ перебували колишні оунівці Оскінюк, Нижник, Бабич, Саранчук, Когут, які, на думку спецслужб, продовжують залишатися на попередніх позиціях [45].

Нелегальним групам та організаціям середини 50-х – початку 60-х рр. ХХ ст. був притаманний деякий радикалізм у вирішенні тактики боротьби. Цілий ряд організацій вважали за можливе здійснення терористичних та диверсійних актів, застосування зброї з метою домогтися державної незалежності України.

В Україні і на Миколаївщині, зокрема, виникла певна кількість підпільних організацій, які ставили за мету побудову Української незалежної держави. Однак, діяльність цих організацій свідчить, що вони мали перехідний характер від збройних методів боротьби, притаманних повстанським загонам, що дозволяє нам говорити про певну спадкоємність ідеї ОУН-УПА в опозиційному русі, до легальних методів боротьби з радянською владою. У той же час, вказані організації перебували в підпіллі, оскільки їх члени розуміли всю декларативність проголошених Конституцією СРСР прав і свобод.

ЛІТЕРАТУРА

1. Зайцев Ю. Дисиденти // Молодь України. – 1995. – 21, 23, 24, 28, 30 березня; 4, 6, 11 квітня; Баран В. Україна 1950-1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи. – Львів, 1996. – С. 135-153; Курас І., Багмет М., Федьков І. Дисидентський рух 1960-80-х років в Україні. – К., 1994. – 102 с.; Захаров Б. Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956-1987 роки). – Харків, 2003. – 154 с.; Bilocerowich Ja. Soviet Ukrainian Dissent. A Study of Political Alienation. – Boulder and London, 1988. – P. 67-68; Bilinsky Y. Politics, purge, and dissent in Ukraine since the falloff Shelest // Nationalism and Human Rights. Processes of Modernization in the USSR. Edited by Ihor Kamenetsky. – Littleton, Colo, 1977. – P. 168-185; Субтельний О. Україна: Історія. – К., 1991. – С. 445; Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ століття. – К., 1997. – С. 316-321.
2. Зайцев Ю. Дисиденти: опозиційний рух 60-80-х років // Сторінки історії України ХХ століття: – К., 1992. – С. 195-235; Зайцев Ю. У тенетах тоталітаризму (історія опозиційного руху 60-80-х рр.) // Армія України. – 1994. – 16, 17, 23, 24, 27, 30, 31 серпня; 3, 6, 7, 13, 14, 17, 20 вересня; Nahailo B. Ukrainian Dissent and Opposition After Shelest // Ukraine after Shelest. – Edmonton: Canadian Institute Ukrainian Studies, 1984. – P. 30-54; Україна крізь віки. Видання в 15-ти тт. – К., 1999. – Т. 13: Україна в умовах системної кризи (1960-1980-ті рр.) / Баран В.К., Даниленко В.М. – 303 с.
3. Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960-80-х рр. – К., 1995. – 223 с.; Прокоп Мирослав. Анатомія українського руху опору // Сучасність. – 1974. – № 7/8. – С.139-150; Микула В. Є. Коновалець і сучасний рух спротиву в Україні // Визвольний шлях. – 1991. – № 5. – С. 527-533; Стиранка М. Сили спротиву в СРСР // Вільна Україна. – 1970. – Ч. 63. – С. 3-16. Farmer K.C. Ukrainian Nationalism in the Post – Stalin Era: Myth, Symbols and Ideology in Soviet Nationalities Policy. – Boston; London, 1980. – P. 152-203.
4. Захаров Б. Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956-1987 роки). – С. 29-54.
5. Там само. – С. 28-29.
6. Державний архів Служби безпеки України (далі – ДА СБУ). – Спр.92. – Арк.10.
7. Там само. – Арк.20.
8. Там само. – Арк.26.
9. Там само.
10. ДА СБУ. – Ф.42. – Спр. 13. – Арк. 2, 17.
11. Алексеева Л. История инакомыслия в СССР. Новейший период. – Вильнюс-Москва, 1992. – С. 9; Захаров Б. Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956-1987 роки). – С. 59.
12. Архів УСБУ в Миколаївській області. – Спр.11918-с. – Арк.30.
13. Там само. – Арк.50.

14. Там само. – Арк.51.
15. Там само. – Арк.63.
16. Там само. – Арк.127.
17. Там само. – Арк.214.
18. Там само. – Арк.58.
19. Там само. – Арк.363.
20. Архів УСБУ в Миколаївській області. – Спр.12650-с. – Арк.32.
21. ДА СБУ. – Ф.1. – Оп.18. – Спр.13. – Арк.57-59.
22. Архів УСБУ в Миколаївській області. – Спр.12650-с. – Арк.36.
23. Там само. – Арк.50.
24. Там само. – Арк.66.
25. Там само. – Арк.54.
26. Там само. – Арк.55.
27. Там само. – Арк.48.
28. Там само. – Арк.357-361.
29. Там само. – Арк.98.
30. Там само. – Арк.99.
31. Там само. – Арк.368-369.
32. Там само. – Арк.170.
33. Там само. – Арк.105.
34. Там само. – Арк.81.
35. Там само. – Арк.150.
36. Там само. – Арк.149.
37. Там само. – Арк.261.
38. Там само. – Арк.524.
39. Там само. – Арк.274.
40. ДА СБУ. – Ф.1. – Оп.18. – Спр.13. – Арк.24-30.
41. Там само.
42. Там само.
43. Там само.
44. Там само. – Арк.2.
45. Там само. – Арк.41-50.